

Açık iliklerin uzunluğu 1 santimetreyi geçmez; çünkü daha uzun ilikler hem dokumayı dayanıksız hale getirir hem de kilime yırtık görüntüsü verir. Desenler bu teknik şartlara uydurulduğundan çoğunlukla geometrik ve daha çok enine, çapraz ve kesik çizgilerden meydana gelmektedir. Bu tür kilimlere hemen hemen her bölgede rastlanır. Anadolu'nun birçok yöresinde "çubuk" (çubuk) denilen ince dar şeritlerin süslediği, aynı adla anılan kilimler dokunur. Bazı yörelerde siyah ve bordo zeminli bu kilimler çadır gibi kanatlar halinde dokunup birbirine eklenir; eklenen parçalarda çubukların uyumu önemlidir. Bunlar daha çok battaniye, yatak örtüsü vb. olarak kullanılır. Aynı tarzda küçük ebatla tek kişilik seccadeler de yapılmaktadır. Yakın zamanlara kadar her genç kızın çeyizinde bunlardan mutlaka birkaç tane bulunduğu, ayrıca bunların düğün davetlerinde kıymetli bir davetiye kabul edildiği bilinmektedir.

Cicim denilen kilim benzeri dokumalarda çözümlü ve atkı iplerinden başka renkli desen iplikleri bulunur. Dokuma yapılrken atkı atıldıktan sonra desenin durumuna göre birkaç çözümlü diğerlerinden ayrılarak arka yüzden getirilen renkli iplik bu çözümlü grubunun üzerinden atlatılıp tekrar arkaya geçirilir ve araya bir sıra atkı atılmasından sonra aynı işlem tekrarlanarak motifler oluşturulur. Cicimde deseni teşkil eden ve çözümlüleri âdeta saran renkli iplerin uçları sık sık kesilip serbest bırakıldığı için arkadan sarkar; bu bakımdan dokumanın iki yüzü aynı görüntüde değildir. Cicimler desenlerinin uygulaması bakımından bez ayağı, sarma motifli ve çözümlü yüzü denilen üç ayrı teknikte dokunur. Bir tür kilim kabul edilen zililer görünüş olarak cicime benzer; ancak dokumalarında farklı bir teknik uygulanır. Atkı dışındaki renkli motif ipleri çözümlülerin arasından yatay yönde ilerletilerek çözümlü iplerinin belli sayıda tutulup belli sayıda bırakılmasıyla dokunur. Meselâ desene göre çözümlü ipleri üç tutulup üç bırakılır veya üç tutulup bir bırakılabilir. Zilinin teknik açıdan düz, çapraz, seyrek, damalı, konturlu gibi türleri vardır. Yine kilim grubundan sayılan sumak da çözümlü ipleri üzerine renkli desen iplerinin çeşitli şekillerde sarılmasıyla elde edilen bir yaygı çeşididir. Desenler sarılarak yapıldığı ve aynı desen üzerinden tekrar ikinci bir renkli ip geçirildiği için kat kat işlenmiş gibi bir görünüm verir. Sumağın atkılı düz, atkısız düz, atkılı balıksırtı, atkısız

balıksırtı ve ters dokuma türleri bulunmaktadır.

Anadolu kilimlerinde hayat ağacı, börek, çam, hamaylı, kuş, canavar izi, kurt ağızı, çengel, parmak, koç boynuzu, yıldız, sandık, muska, bukağı, nazarlık, haç, Türkmen gülü, göz, eli belinde, pıtrak, çarkifelek, ejderha, tarak, saç bağı, küpe, ibrik, yaprak, çiçek, kandil, el, sinek, yaba, pençe, üzüm salkımı, başak, su yolu gibi adlarla tanınan çok zengin bir motif çeşidi vardır. Bazan daha zengin bir görüntü elde etmek için kuşaklar halinde veya dokuma aralarında kilim, cicim ve zili desen tekniklerinin birlikte uygulandığı görülür; bazan da aynı amaçla aralara boncuk, saç teli, renkli ip veya yün parçaları yerleştirilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâmus Tercümesi, III, 928; Clauson, *Dictionary*, s. 692, 707; Doerfer, *TMEN*, IV, 4-7, nr. 1718; *Derleme Sözlüğü*, Ankara 1975, VIII, 2951, 3056; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Kitâbü'l-İdrâk* (nşr. ve trc. Ahmet Caferoğlu), İstanbul 1931, s. 84; Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmani*, İstanbul 1293, II, 1015; Belkis Acar, *Kilim ve Düz Dokuma Yaygıları*, İstanbul 1975, s. 15-40; a.mlf., *Kilim-Cicim-Zili-Sumak*, İstanbul 1983, s. 14; Yusuf Durul, *Anadolu Kilimlerinden Örnekler*, İstanbul 1985, I, 6-9; II, 1-50; Neriman Görgünay Kırzioğlu, *Eşme Kilimleri*, Ankara 1994, s. 8-17; *Anatolian Kilims* (haz. Şahika Ünal), Ankara 1995, I, nr. 1; II, nr. 101, 102; Bekir Deniz, *Ayvacık (Çanakkale) Yöresi Düz Dokuma Yaygıları (Kilim-Cicim-Zili)*, Ankara 1998, s. 8-19, 70-71, 148-149; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 2000, III, 161-175; L. Rásonyi, "Türklerde Halıcılık Terimleri ve Halıcılığın Menşei" (trc. Öksel Göçmen), *TK*, IX/103 (1971), s. 622-623; Şerare Yetkin, "Türk Kilim Sanatında Yeni Bir Grup Saray Kilimleri", *TTK Belleten*, XXXV/138 (1971), s. 218-219; a.mlf., "Divriği Ulu Cami'inde Bulunan Osmanlı Saray Sanatı Uslûbundaki Kilimler", a.e., XLII/165 (1978), s. 53-63; a.mlf., "Osmanlı Saray Sanatı Uslûbundaki Kilimlerden İki Yeni Örnek", *VD*, XIII (1981), s. 375-386; Nebi Bozkurt, "Halı", *DİA*, XV, 251-252, 253-254.

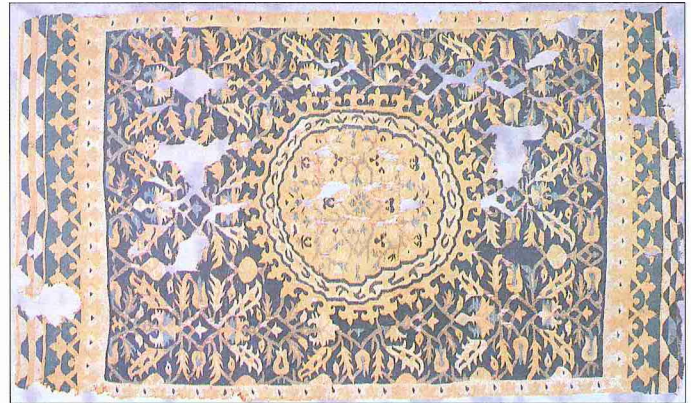
NEBİ BOZKURT

KİLİS

Akdeniz bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu, bir kesimi Güneydoğu Anadolu, bir kesimi Akdeniz bölgesinde bulunan il.

Türkiye-Suriye sınırına çok yakın bir noktada, şehirle aynı adı taşıyan bir ovanın kuzeybatı köşesinde Kefiz dağı eteğinde, deniz seviyesinden 650 m. yükseklikte yer alır. Şehrin çevresinde çok sayıda höyüğü bulunması yörenin çok eski bir yerleşim alanı olduğunu gösterir. İlkçağlarda Hitit hâkimiyeti altında bulunuyordu. Asur Kralı I. Tiglat-pileser zamanında milâttan önce 1100 yılında Asur Krallığı'nın hâkimiyetine girdi. Bu kral dönemine ait Asur çiviyazısıyla yazılmış bir belgede geçen Ki-li-zi adlı yerleşmenin günümüzdeki Kilis olabileceği belirtilirse de buranın, kuruluşundan günümüze kadar aynı mevkide varlığını sürdürmüş olabileceğine ihtimal verilmemektedir. Kilis'in yer değiştirmiş bir şehir olması daha akla yakın görünmektedir. Martin Hartman, eski Kilis'in bugünkü Kilis'in yerinde değil bunun güneybatısında yer alan Tarzimehan mevkiinde bulunabileceğini öne sürer (*İA*, VI, 806). Buna karşılık Richard Kiepert haritasının Halep paftasında Kilis'in 3 km. kadar güneydoğusunda "İlizi bahçesi" (İlizi Bağtshesi) adlı mevki eski şehrin yeri olarak işaretlenmiştir. Şehrin 5 km. kadar güneydoğusunda Oylum köyündeki Oylumhöyük'te yapıdan kazılar, burada milâttan önce III. binyıldan başlayıp İslâm dönemini de içine alacak şekilde sürekliliği bir yerleşimin varlığını ortaya koyarak Asur şehri Kilizi'nin yeri konusunda üçüncü bir alternatifi gündeme getirmiştir (Özgen, s. 4).

Kilis ve çevresi Asur döneminden sonra Persler'in, ardından Büyük İskender'in mirasçıları olan Selekiler'in hâkimiyetin-

XVII. yüzyıla ait bir saray kilimi (İstanbul Vakıflar Halı ve Kilim Müzesi)

de kaldı. Selekî hâkimiyetine Romalılar'ın son vermesi üzerine (m.ö. 64) yörede Roma egemenliği başlamış oldu. Roma İmparatorluğu döneminde şehrin adı Ciliza sive Urmagiganti şeklinde geçmektedir. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından (395) sonra bu topraklar Doğu Roma'nın payına düştü. Bizans'ın idarî birimlerinden olan Suriye "tema"sı Kilis ve çevresini de içine alıyordu.

Bizans döneminde yöreye İslâm akınları başladı. Bölge, Halife Ömer zamanında Ebû Ubeyde b. Cerrâh tarafından İslâm topraklarına katıldı (15/636). Kilis Avâsım denilen, Bizans'a karşı teşkil edilen sınır hattı içinde yer aldı. Araplar şehrin adını Killiz olarak telaffuz ediyorlardı. Sınır bölgesinde bulunuşu sebebiyle sık sık el değiştirdiği gibi yerinde de değişmeler oldu. 375 Saferinde (Temmuz 985) Bardas Phokas Kilis'i alıp Bizans topraklarına kattı (Yahyâ b. Saîd el-Antâkî, s. 203). Bundan on beş yıl önce de Kilis'i ilgilendiren bir sınır tashihi yapılmıştı.

Ortaçağ kaynaklarında Kilis'in adı pek geçmez. Yâkût *Mu'cemü'l-büldân*'da Kilis'i Azaz'a bağlı bir köy olarak gösterir. Kuş uçuşu mesafe olarak Azaz'ın 14 km. yakınında bulunan Kilis'in tarihi Azaz'ın tarihiyle özdeşleşmiş sayılarak Azaz'ı ele geçirenlerin bu şehrin çok yakınında bulunan Kilis'e de hâkim oldukları kabul edilir. Aynı şekilde XI. yüzyılın sonlarında yöre Haçlılar'ın istilâsına uğrayıp Urfa Haçlı Kontluğu topraklarına katıldığından Kilis bu kontluğun sınırları içinde kaldı. Haçlılar'a karşı savaşlarıyla tanınan Artukoğulları'ndan Belek Gazi 1124 yılında Azaz ve çevresini, bu arada Kilis'i de Franklar'ın elinden alarak yeniden İslâm topraklarına kattı. Daha sonra Eyyübî ve Memlûk idaresi altına giren Kilis'in adına Timur'un Anadolu'yu istilâ ettiği yıllara kadar rastlanmaz.

Azaz'ın Timur istilâsı sırasında tahribata uğraması üzerine halkın yakındaki Kilis'e gidip yerleşmesiyle şehir canlanmaya ve adı kaynaklarda yeniden geçmeye başladı. Eserini 1453 yılında tamamlayan Halîl b. Şâhî ez-Zâhirî, Kilis'ten söz ederek buranın bir köy durumunda olduğunu belirtir (*Zübdetü Keşfi'l-memâlik*, s. 50). Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlılar tarafından fethedildiği zaman da henüz Azaz'a bağlı bir köy durumundaydı. 1519'da yapılan tahrirde göre burası bir kasaba özelliği gösteren altı mahalleli (Kana, Kibeliye, Çukurfasl, Hacığökçe / Meşhedler, Kızılca, Sübbad), 314 hâne, yetmiş dört bekârdan meydana gelen

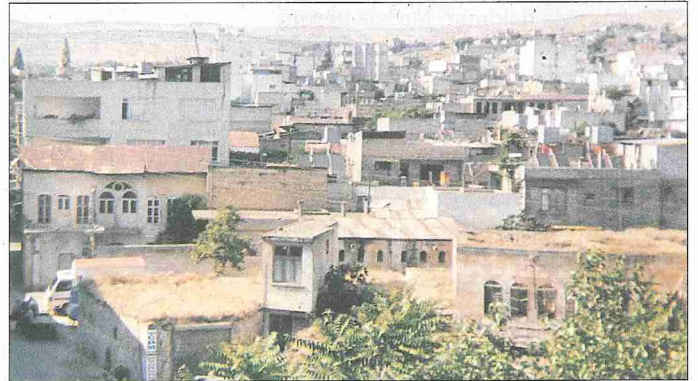
yaklaşık 1500 civarında nüfusa sahip bir yerleşme yeri idi (Konyalı, s. 158-159). Bu defterde şehrin adı "Killiz" imlâsıyla geçer. Kilis'in belirgin gelişmesi, Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Canbolat ailesinin buraya yerleştirilmesi ve Kilis'in bu aileye yurtluk-ocaklık olarak verilmesiyle daha da hızlandı. Ailenin reisi Canbolat Bey, Kilis'te imar faaliyetine girerek burada bir cami (günümüzde Canbolat / Tekke Camii), bir tekke, iki kervansaray, üç hamam, bir bezzâzistan ve iki pazar yeri yaptırdı. Bu eserler günümüzdeki Kilis şehrinin çekirdeğini oluşturur. Canbolat Bey'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Canbolatoğlu Hüseyin Paşa zamanında da şehir gelişmesini ve büyümesini sürdürdü.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru 1590 tarihli defterdeki bilgilere göre Halep'e bağlı, kendisiyle aynı adı taşıyan sancağın merkezi durumunda bulunan Kilis'te beş mahallede (Kibeliye, Kana, Meşata / Çalçıyan, Kızılca, Sübbad) 576 hâne mevcuttu. Bu son tarihte ilk sayımda görülmeyen kırk dokuz hıristiyanın kaydedildiği dikkati çekmektedir. Mahalle sayısında değişme olmamakla birlikte nüfusta 1519'a göre iki kattan fazla artış meydana gelmiş ve toplam nüfus 3500'e ulaşmıştır (*a.g.e.*, s. 143-144). 1590 tarihli defterin başında yer alan bir kayıttaki Kilis'in daha önce köy olarak geçtiği, bir yerde cuma kılındığı, ancak daha sonra buradaki imar hareketleriyle altı yerde cuma kılınır bir yer haline gelip bir kasaba özelliği kazandığı ve bu sebeple yeni tahrirde burasının "kasaba" şeklinde yazıldığı belirtilirse de aslında Kilis 1519 yılında köy değil kasaba olduğunu gösteren "nefs" tabiriyle kaydedilmişti.

Kilis'in XVII. yüzyıldaki durumuna temas eden Ayn Ali Efendi, burayı Halep eyaletine bağlı livâlardan birinin merkezi olarak zikreder. Kâtib Çelebi de aynı bilgiyi tekrarlar ve vâlide sultanlara has olarak

verildiğini ekler. Evliya Çelebi ise şehrin yüksek duvarlarla çevrili olduğunu, bunun Celâlî isyanlarının korkusundan kaynaklandığını, harap durumdaki kalésinin önünde hendek bulunmadığını belirtir. Surlarda "tedribe" adı verilen sekiz kapı vardır, bunlardan dördü kibleye bakan tarafta (Büyük tedribe, Küçük tedribe, Ayn tedribesi ve Yûsuf Çelebi tedribesi), dördü doğuya bakan tarafta (Nevverd Hüseyinzade tedribesi, Akharan tedribesi, Alçak tedribe ve Çulha tedribesi) bulunuyordu. Bu sekiz kapılı sur içinde beş mahalle, 4660 ev ve otuz camiden söz eden Evliya Çelebi, surun kapıları arasında bazı evlerin dirsek şeklinde ileriye doğru yapıldığını söylemektedir ki bu ileriye doğru çıkıntı yapan evler birer kule fonksiyonu icra ederek savunma açısından kaleyi ve şehri güçlendiriyordu. Evliya Çelebi'nin beş olarak verdiği mahalle sayısı III. Murad devrindeki mahalle sayısını aynen yansıtmakta, bu da yaklaşık yarım asırlık bir dönem içerisinde Kilis'te mahalle sayısında artış olmadığını göstermektedir. Kilis, XVII. yüzyıl ortalarından XIX. yüzyılın başlarına kadar zaman zaman mütegalibelerin ve mahallî derebeylerin hükmü altına girmiş, 1151 (1738), 1222 (1807), 1236 (1821) yıllarında sonuncusu daha şiddetli olmak üzere depremlerle sarsılmış, 1831'de Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrâhim Paşa tarafından işgal edilmiştir. Sekiz yıl kadar süren bu işgal sırasında halktan toplanan ağır vergilerle şehrin batı tarafında büyük bir kışla yapılmıştır. Mısır kuvvetlerinin çekilmesinden sonra kışla harap olmuştur.

XIX. yüzyılın sonlarında Kilis, Halep vilâyetinin merkez sancağına bağlı bir kazanın merkeziydi ve 15.000'i Türk olmak üzere 20.000 nüfusa sahipti (Cuinet, II, 186). Vital Cuinet'e göre aynı yıllarda şehirde kırk yedi cami (*Kâmûsü'l-a'lâm*'da otuz yedi cami; V, 3880), on iki mescid, dört tekke, yirmi dört medrese (*Kâmû-*

Kilis'ten
bir görünüşü

sü'l-a'lâm'da sekiz medrese) ve üç kilise, beş hamam, 740 dükkân (*Kâmüsü'l-a'lâm* da 1454 dükkân), yedi han, on bir fırın, çeşitli kumaşlar üreten 120 atölye, on beş kahvehane, bir eczahane ve 4100 ev bulunuyordu. Çevresinin en önemli ürünlerinden olan zeytin ve hububatı işleyen iki sabunhane, zeytinyağı mengenerleri ve un fabrikaları da vardı. Bütün bunlar XIX. yüzyılın bitimine doğru Kilis'in önemli bir kültür, ticaret ve sanayi merkezi durumuna gelmiş olduğunu gösterir. Bu gelişmede Kilis'in, Kuzey Suriye ile Anadolu'nun kuzeydoğu ve güneydoğu kesimleriyle bağlantıyı sağlayan önemli yol üzerinde bulunması rol oynamıştır. XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın ilk yıllarına ait Halep vilâyeti salnâmelerinde Kilis hakkında verilen bilgilerde de ev sayısının hemen hemen Evliya Çelebi ve Cuinet'in verdiği sayılara yakın olduğu dikkati çekmektedir. Ev sayısında belirgin bir artış olmamakla birlikte XIX. yüzyılın sonunda Kilis'te mahalle sayısının otuz ikiye yükseldiği görülmektedir (Kesici, *Doğu Coğrafya Dergisi*, sy. 1 [1995], s. 250). Bu durumda mahalle sayısındaki artış şehrin mekân üzerindeki büyümesiyle değil mahallelerin bölünüp sayılarının çoğalmasıyla izah edilebilir.

Kilis, Mondros Mütarekesi'nin ardından 6 Aralık 1918 tarihinde İngilizler tarafından işgal edildi. Bir yıldan fazla bir süre devam eden bu işgalden sonra İngilizler burayı 29 Ekim 1919'da Fransız kuvvetlerine terk ettiler. 20 Ekim 1921 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetiyle Fransa arasında imzalanan Ankara İtilâfnâmesinin ilgili hükümlerine göre Kilis geri alındı. 7 Aralık 1921'den itibaren Fransızlar Kilis'i tahliye etmeye başladılar. Nihayet 23 Aralık 1921'de Kilis'in kurtuluşu gerçekleşmiş oldu. Yalnız söz konusu itilâfnâmenin 8. maddesinin çizdiği Türkiye-Suriye sınırı Kilisli'leri memnun etmedi. Zira bu sınır, 8. maddedeki "Kilis şehrini Türkiye'ye bırakmak üzere" ifadesini esas alarak şehrin hemen güneyde bittiği yerden geçiyordu. O günkü Kilis günümüzdeki Mercidabık Bulvarı'nın olduğu yerde bitiyordu. Yani 1921'deki sınır bugünkü Mercidabık Bulvarı'nı izliyor, şehrin hemen bitişiğinde Suriye toprakları başlıyordu. Şehrin ticaretinin ve tarıma dayalı sanayiinin hayat kaynağı olan geniş tarım toprakları bu arada Kilis'e ait olmuştaysa da şehre ürün gönderen çok sayıda köy sınır dışında kalmış, Kilis şehri coğrafi hinterlandını yitirmişti. Bu da şehrin ekonomik hayatını önemli ölçüde sarstı. 30 Mayıs 1926 tarihinde im-

zalanan Türkiye-Fransa (Suriye) Dostluk ve İyi Komşuluk Sözleşmesi'nin ekli protokollerinden 1 sayılı protokolle Kilis şehrinin güneyindeki sınırı sadece 4-5 km. kadar daha güneye çekerek 1921'e göre Türkiye yararına çok az değişiklik meydana getirilmiş oldu (Soysal, I, 283). Bu arada Kilis şehrinin hayat kaynağı olan üzüm bağlarıyla zeytinliklerinden bir kısmı ve birkaç Türk köyü de Türkiye sınırları içinde kaldı.

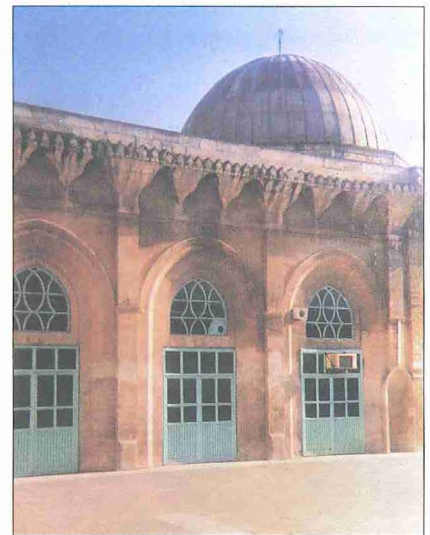
Cumhuriyet'in başlarında Kilis, Gaziantep iline bağlı bir kaza merkeziydi. O dönemdeki Kilis şehrinin sınırlarını kuzeyde günümüzdeki Cumhuriyet caddesi, güneyde Mercidabık Bulvarı, doğuda Şehit-sakıp sokağı, batıda Nemika caddesi oluşturuyor ve bu sınırlar içindeki şehir mekân üzerinde de daireye yakın bir elips biçimini koruyordu. Çapı 1250 m. kadar olan bu dairemsi biçimdeki şehir yaklaşık 1,5 km²'ye yakın bir alanı kaplıyor ve 1927 yılında 22.513 nüfus barındırıyordu. Bu tarihî doku içinde oldukça sıkışık bir yapı, dar ve çıkmaz sokakların çokluğu dikkat çeker.

Kilis'in nüfusu 1950 yılına gelinceye kadar yavaş bir artış gösterdi. 1950'de nüfusu 27.550 olarak tesbit edildi, mahalle sayısı da XIX. yüzyılın sonundaki otuz iki sayısını koruyordu. 1950'li yıllardan sonra sınır ticaretinin önem kazanması ve 1960'tan sonra bu tür ticaretin daha da hızlanması şehre yeni bir ekonomik canlılık getirdi. Bu durum kırdan şehre göçü de kamçılıyarak nüfusun daha hızlı artmasını sağladı. 1955'te 30.000'e (29.964), 1965'te 40.000'e (38.095) yaklaşan nüfus 1975'te 50.000'i aştı (54.055). 1980'de ise 60.000'e yaklaştı (58.335). 1980 yılından sonra sınır ticaretinin dönemin yönetimi tarafından sıkı kontrol altına alınması bu tür ticarete bağlı Kilis ekonomisini çöküntüye uğrattı, bunun sonucunda şehir halkı dışarıya göç etmeye başladı. Bunun da etkisiyle 1980-1985 arasındaki dönemde nüfus artışı çok azaldı. 1985 sayımında sadece 59.876 nüfus yazılmıştı. 1990 sayımında nüfusun beklenmeyen bir artışla 82.882'ye çıktığı görüldü. Normal görülmeyen bu artış, muhtemelen Kilis'in il merkezi olmasını sağlamak için suni olarak fazla yazım yapılmış olmasından kaynaklanmıştı. Nitekim 3 Haziran 1995 tarihli kanun hükmünde kararname ile Kilis aynı adla kurulan yeni bir il merkez olmuş ve bu kararnâme 6 Haziran 1995 tarihli resmî gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. İl merkezi olduktan sonra 1997 yılında

yapılan nüfus tesbitinde 62.472 nüfus kaydedilmiş olması da bir önceki dönemde aşırı artışın normal olmadığını ortaya koyar. 2000 yılında yapılan nüfus sayımının geçici sonuçlarına göre Kilis'in 70.670 nüfusa sahip olduğu görülmüştür. Bu nüfus, günümüzde eski mahallelerin bölünmesi yoluyla sayıları yetmiş bula mahallelere dağılmıştır. Cumhuriyet'in başında daireye yakın elips biçiminde olan şehir, tarihî çekirdek etrafındaki genişlemelerle günümüzde doğu-batı doğrultusundaki uzunluğu 3800 m., kuzey-güney doğrultusunda genişliği 2500 m. olan bir dikdörtgen biçimini almıştır. Şehrin en önemli caddesi doğu-batı istikametinde uzanan Cumhuriyet caddesidir. Cadde şehri hemen ortadan ikiye ayırmaktadır. Bu cadde ile onun kuzeybatıya kıvrılarak devamını oluşturan Murtaza caddesi ve bunlara açılan sokaklar üzerinde şehrin önemli ticaret alanları yer alır. Şehrin merkezî iş sahası doğuda Dolapazarı, güneyde Odunpazarı, kuzeyde Cumhuriyet caddeleri ve batıda Cumhuriyet Meydanı arasındaki alanı kapsar.

Geleneksel olarak önemli bir zirai ticaret merkezi olan Kilis şehri, aynı zamanda ham maddesini tarımdan alan önemli bir sanayi merkezi durumundadır. Pekmez, alkol, zeytinyağı, un, bulgur ve sabun şehrin başlıca sanayi ürünleridir. 1990 yılındaki verilere göre şehirde çalışan nüfusun % 18,5 kadarı sanayi ile uğraşıyordu. Kilis tarihî ve mimari eserler bakımından zengindir. Şehrin Osmanlı yö-

Kilis Ulucamii

netimi öncesine ait önemli Memlûk camileri ayakta durmaktadır. Bunlardan ikisi 865 (1461) tarihli Alacacı ile 921 (1515) tarihli Akcusun camileridir. Her ikisi de gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet döneminde çeşitli tamirler gördüğünden orijinalliklerini koruyamamıştır. Bunlardan daha eski olan 740 (1339) tarihli Kilis Ulu-camii de bir Memlûk eseridir. Şehirdeki Osmanlı eserlerinin başında Kanûnî Sultan Süleyman döneminde yapılmış olan 960 (1553) tarihli Canbolat Camii gelir. Burası aslında cami, medrese ve türbeden oluşan bir külliye'dir. Kilis'teki diğer önemli camiler arasında Şeyh Camii (977/1569), Şeyhler Camii (1065/1655), Hindioğlu Camii (1075/1664), Çalık Camii (1094/1683), Kadı Camii (XVII. yüzyıl, onarım 1822), Cüneyne Camii (yapıldığı tarih bilinmiyor, onarımı XIX. yüzyılda), Şirazoğlu Camii (1006/1598) sayılabilir. Camiler dışında Kilis Mevlevîhânesi (931/1525), Şeyh Abdullah Efendi Tekkesi (1858), Hoca Hamamı (952/1545), Eski Hamam (969/1562), Paşa Hamamı (975/1567), Hasan Bey Hamamı (1008/1599), Tuğlu Hamam (1199/1785), İpşir Paşa Çeşmesi (1064/1654), Kurtağa Çeşmesi (1045/1635), Fellâh Çeşmesi (1032/1623, onarımı 1787), Kavaf Çeşmesi (1844) ve çok sayıda türbe diğer önemli mimari eserlerdir.

Kilis şehrinin merkez olduğu Kilis ili güneyden Suriye ile, öteki yönlerden Gazi-

antep iliyle kuşatılmıştır. Merkez ilçeden başka Elbeyli, Musabeyli ve Polateli adlı üç ilçeye ayrılmıştır. 1521 km² genişliğindeki Kilis ilinin 2000 sayımının geçici sonuçlarına göre nüfusu 114.724, nüfus yoğunluğu ise yetmiş beş idi.

Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait 2001 yılı istatistiklerine göre iki ve ilçe merkezlerinde kırk sekiz, kasabalarda iki ve köylerde 131 olmak üzere Kilis'te toplam 181 cami bulunmaktadır. İl merkezindeki cami sayısı kırk beştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Yahyâ b. Saïd el-Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Trablus 1990, s. 203; Yâkût, *Mu'cemû'l-büldân* (Cüdfî), IV, 541; Haflî b. Şâhin, *Zübdetü Keşf'l-memâlik* (nşr. P. Ravaisse), Paris 1894, s. 50; Ayn Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osmân*, s. 26, 55; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 593; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 360-361; Cuinet, II, 186, 187; Kılıslı Kadri, *Kilis Tarihi*, İstanbul 1932; *Belediyeler Yıllığı*, Ankara 1949, II, 629, 630; İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Kilis Tarihi*, İstanbul 1968; E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (trc. Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s. 40, 94, 103; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları*, Ankara 1983, I, 48, 51, 281, 283; Utkan Kocaturk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi: 1918-1938*, Ankara 1983, s. 12, 113, 301, 304; Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 44, 45, 191; Engin Özgen, "Bir Höyüğün Ölümü: Oylumhöyük", *Gaziantep Tarihi ve Kültürel Değerleri Sempozyumu Bildirileri*, Gaziantep 1987, s. 4; Ökkeş Kesici, *Kilis Yöresinin Coğrafyası*, Ankara 1994; a.mlf., "Kilis'in Şehir Coğrafyası Özelliklerine Genel Bir Bakış", *Doğu Coğrafya Dergisi*, sy. 1, Erzurum 1995, s. 246-280; Abdülkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, Ankara 1999; *Cumhuriyetin 75. Yılında Kilis* (Kilis Valiliği Yayını), Ankara, ts.; İ. Kılıç Kökten, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma", *DTCFD*, X/3-4 (1952), s. 198, 199, 203; Ejder Kalelioğlu, "Gaziantep Yöresinde Yerleşme, Meskenler, Nüfus ve Ekonomik Faaliyetler", a.e., XXVIII/3-4 (1977), s. 47, 49, 50; Ahmet Turan Hazar, "Ulema ve Camileriyle Kilis Medreseleri", *VD*, XXV (1995), s. 285-289; Orhan Cezmi Tuncer, "Kilis Mevlevihanesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 2, Konya 1996, s. 259-281; *Kâmûsü'l-a'lâm*, V, 3880; Besim Darkot, "Kilis", *İA*, VI, 806-808; M. Canard, "Külliz", *EP* (Fr.), V, 107-108.

METİN TUNCEL

KİLİS MEVLEVÎHÂNESİ

Kilis'te inşa edilen ilk Osmanlı mimari eserlerinden biri.

Tekye mahallesinde Cumhuriyet Meydanı'nın (eski Mevlevîhâne Meydanı) doğusunda bulunmaktadır. Mevlevîhânedan artakalmış en eski ünite olan 932 (1525-26) tarihli semâhâne -mescid, eski Beysa-

ray yerine inşa edilen hükümet konağının tam karşısında yer alır. Semâhâne halk arasında "mevlevîhâne" veya muntazam beyaz kesme taştan yapıldığı için Ak Tekke olarak da anılmaktadır. Antep-Halep ve Antep-İskenderun yolu üzerinde bulunan Kilis, Suriye ve dolayısıyla Arabistan ve Hicaz'a açılan en önemli çıkış kapılarından biri olduğundan mevlevîhâne tarih boyunca bir menzil zâviyesi olarak önemli bir fonksiyon icra etmiştir.

Cümle kapısı üzerinde yer alan, şair Râmiz tarafından yazılmış üç sütun halindeki dört satırlık sülüs Arapça kitâbesinden, dergâhın 932 (1525-26) yılında vali olduğu anlaşılan Abdülhamid el-Murtazâ tarafından inşa edildiği anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi mevlevîhânedan -kitâbesinden söz etmeden- "... âsitâne-i Hazret-i Mevlânâ Kethüdâyeri Ali Ağa'nın hayratıdır" şeklinde bahseder. Kitâbede adı geçen Abdülhamid el-Murtazâ ile Evliya Çelebi'nin mevlevîhânenin bânisi olarak zikrettiği Kethüdâyeri Ali Ağa'nın aynı kişi olup olmadığı bilinmemektedir.

Mustafa Sâkîb Dede ve ondan naklen Esrar Dede'nin verdiği bilgiye göre mevlevîhânenin ilk şeyhi, daha sonra Halep Mevlevîhânesi kurulunca oraya tayin edilen Kilisli Fakrî Ahmed Dede'dir (ö. 950/1543). 960'ta (1553) Kilis sancak beyi Canbolat Bey mevlevîhânenin güneybatısına cami, medrese ve türbeden oluşan bir külliye yaptırmıştır. 1072 (1661) tarihinde Ali Dede İ. Abdülhalim Çelebi tarafından mevlevîhânenin postnişinliğine ve mesnevîhanlığına getirilmiştir. Mevlevîhânenin kuruluşundan XIX. yüzyıla kadar geçen dönem hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Abdülganî Dede ile oğlu Ahmed Sabûhî Dede postta oturmuş, Sabûhî Dede vazifesi müddetince mevlevîhânenin imar ve tamiriyle ilgilenmiş, eşi Ayşe Hanım da dergâhın arsasına bir ev inşa ettirmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında Şam'a giden gönüllü Mevlî alayına Ahmed Sabûhî Dede otuz bir dervişle katılmıştır. Mevlevîhânenin son şeyhi Ahmed Sabûhî Dede'nin oğlu Abdülganî (Tevfik Gündüz) Dede Efendi'dir.

1967 yılında mevlevîhâne bahçesinde bulunan kırmızı mermer üzerine dokuz satır ve iki sütun halinde ta'likle yazılmış bir tamir kitâbesinden, 1293'te (1876) Kilis Mevlevîhânesi'nde vekil bulunan Sabûhî Dede'nin Halep Mevlevîhânesi postnişini Abdülganî Dede'nin emri üzerine mevlevîhâneyi semâhâne kapısından mih-rabına kadar tamir ettirdiği anlaşılmak-

Çalık Camii - Kilis

